

ESSAY

NA ETTY HILLESUM

God bestaat niet
maar *hij is er* wel

voor God

*De meeste mensen hebben cliché-voorstellingen
óver dit leven in hun hoofd,
men moet zich innerlijk bevrijden van alles,
van iedere verstarde voorstelling,
van iedere leuze,
van iedere gebondenheid,
men moet de moed hebben alles los te laten,
iedere norm en ieder conventioneel houvast,
men moet de grote sprong in de kosmos durven wagen en dan,
dan is het leven zo eindeloos rijk en overvloeiend,
zelfs tot in z'n diepste lijden.**

---

* Etty Hillesum in haar dagboek op 7 juli 1942, kort voor haar eerste vertrek naar kamp Westerbork.

Willy Dupont

NA ETTY HILLESUM

*God bestaat niet
maar **hij is er wel***

*Mijn grote dank gaat uit naar Carlos Noyen voor zijn welgekomen vertrouwen en ondersteuning, Maarten Messiaen voor zijn deskundige schrijf-, taal- en stijladvies, Geert Schiettecatte voor zijn inhoudelijke adviezen en logistieke bijstand, en br. Frans Gerritsma & br. Rob Hoogenboom in het Franciscaans stadsklooster La Verna (Amsterdam) voor hun rustige en warme gastvrijheid bij het voltooiën van dit essay.
Een boek schrijf je nooit alleen.*

©Carmelitana, Gent (www.carmelitana.be)

Afbeelding op de cover: Beeldbank foto (rechtenvrij) + p. 64 van dagboek X
van Etty Hillesum, *Het Geheugen* (www.geheugen.delpher.nl).

ISBN: 9789492434418

Wettelijk Depot: D/2024/0770/05

NUR: 707

Vormgeving: Press Point.be, Kluisbergen

Druk: BestinGraphics

Inhoud

I	VERANTWOORDING	7
	Uit de modder	7
	Dit essay	12
	Schrijfprikkels	13
	De titel	15
	<i>Enkele noodzakelijke opmerkingen</i>	18
II	ETTY HILLESUM EN HAAR GOD	21
	1 Het godsverhaal van Etty Hillesum	21
	2 De Joodse Etty Hillesum	45
	3 <i>Dat allerdiepste in me, dat ik gemakshalve maar God noem</i>	57
	4 Wat is dat allerdiepste dan?	75
	5 Verbondenheid & Verantwoordelijkheden	79
III	WAT NEMEN WE MEE?	93
	1 Het begin van ónze werkelijkheid is de ervaring	93
	2 <i>De moed hebben tot zichzelf en hineinhorchen</i>	96
	3 <i>Ruhen in sich</i>	100
	4 Is dat dan God?	102
	5 Een voetnoot in rustige tijden	104
	6 De poort	105

IV	EEN WERELD MET OF ZONDER GOD	109
	1 Een pijnlijke geschiedenis	109
	2 Geen alternatief?	117
	3 De uitdaging van de diepte-ervaring	122
V	VOORUIT DAN MAAR	127
	1 <i>Ik heb er meer behoefte aan om te schrijven over gele narcissen ...</i>	127
	2 Het of Zhij? - het blijft stuntelen met taal	130
	3 Mystiek, jawel	132
	4 Adieu of à Dieu?	136
	5 De wereld is één	139
VI	<i>Off the record - Es ist im Grunde eigentlich alles so einfach</i>	143

I

VERANTWOORDING

In dit inleidend hoofdstukje krijgen de lezers een antwoord op de vraag waarom dit essay zo nodig geschreven moest worden: Uit de modder – Dit essay – Schrijfprikkels – De titel – *Enkele noodzakelijke opmerkingen.*

Uit de modder

Onze wereld lijkt er maar niet beter op te worden, ondanks vele eeuwen God, geloof, wetenschap en Verlichting. Natuurlijk genieten de gelukkigen onder ons van de gigantische vooruitgang op het vlak van geneeskunde, huisvesting, voeding, onderwijs, technologie, internet, kennis, communicatie, transport, en vele andere domeinen. Maar de ‘samenleving’ als project faalt nog altijd. Naast de vele vormen van ellende en onrecht die we mekaar aandoen, zijn er de aanslepende conflicten tussen bevolkingsgroepen, volkeren en naties, en altijd opnieuw die oorlogen met hun blinde haat. Ze worden niet zelden gevoed door godsdienstige motieven¹, al verkondigen alle

---

1 In het laatste millennium hebben vooral christelijke en islamitische staten meer oorlogen gevoerd dan enige andere religieuze traditie. (Mark Heirman, *Religieus geweld bij joden, christenen en moslims*, Antwerpen: Houtekiet, 2013, 226) – Toch is er geen rechtstreeks verband, zo blijkt uit onderzoek van het *Institute for Economics & Peace*. (zie internet)

godsdiensten in koor dat (hun) God de wereld zal redden. We wachten nog altijd! Op enkele uitzonderingen² na hebben de kerken zelfs jarenlang zoiets gruwelijks en ontmenselijkend als de Sjoa³ zomaar laten gebeuren.

Godsdiensten en religies⁴ hebben nochtans bewezen dat ze ook het beste in de mens naar boven kunnen halen; ontelbare gelovigen in alle tijden hebben zich onbaatzuchtig ingezet en zelfs hun leven gegeven voor hun medemensen. Al dat goede is echter geen alibi om weg te kijken van het onheil, want het heeft te lang geduurd en is te groot geworden, en we willen allemaal een betere wereld, voor iedereen, toch? Moeten gelovigen zich niet eens de vraag stellen of religie wel een verschil maakt? Ligt het aan de mens die de godsnaam of godsídee misbruikt of ligt het aan God? Waar was God in Amsterdam, in Westerbork, in Auschwitz...? Is de wereld niet beter af zónder

---

2 Tijdens de 5 eeuwen dat het Westen de hele wereld veroverde heeft geen christelijke kerk een westerse veroveraar ooit teruggefloten. (Heirman, *o.c.*, 12) – Eén der zeldzamen die het falen van de kerken durfden aanklagen was de Duitse protestantse predikant Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Tijdens het nazi-regime was hij een leider van de Belijdende Kerk, een verzetsbeweging die hij zelfs nog te zwak vond; hij werd gevangen gezet en vermoord wegens deelname aan een samenzwering tegen Hitler. (Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en Overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis*, Utrecht: Kok, 2014, o.a. 376-379)

3 Sjoá is een Hebreeuws woord voor het vervolgen en vermoorden van vooral Joden tijdens Wereldoorlog II. Het betekent ‘vernietiging, ramp’ en is juist dan het oud-Griekse woord Holocaust (offer).

4 We pleiten voor een soepel gebruik van beide termen, want hun theoretische definities zijn erg divers, bv. godsdienst als vormgeving, uitwerking, institutionalisering, misschien zelfs stolling van religie, en religie als beleving en erkenning van een transcendente werkelijkheid in ruimere zin. (Auke Jelsma, *Mystiek, geloof en religie* in *Encyclopedie van de mystiek*, Kampen: Kok, 2003, 877) – Voor de zenleraar Edel Maex is ‘religie’ alvast geschikter dan ‘spiritualiteit’, dat hem eerder zweverig voorkomt, iets dat het aardse en lichamelijke ontstijgt en waarbij de gemeenschap wordt vergeten. (Edel Maex, *Iedereen weet – Zen en religie in tijden van wetenschap*, Lannoo, 2015, 9)

God? Misschien heeft het alternatief van niet-gelovigen⁵ betere resultaten? Of lopen we weg van die lastige vragen, zijn we te cynisch en te moe geworden om onze verantwoordelijkheid op te nemen? Vanzelf zal het niet beter worden!

Enkele verrassende elementen voor zinnige antwoorden vinden we in het levensverhaal van Etty Hillesum⁶, en in de dagboeken en brieven die ze tijdens de Sjoa schreef. Haar geschriften bevatten geen leer, handleiding of leidraad, er bestaat ook geen Hillesum-methode. Een authentieke getuigenis zoals de hare is ook altijd meer dan elke filosofie, overtuiging, inzicht of zelfs wijsheid.

Hoewel ze in Auschwitz zélf het slachtoffer zou worden van het *nazi-barbarisme*, schrijft ze:

Het nazi-barbarisme roept in ons eenzelfde barbarisme wakker, dat met dezelfde methoden zou werken, wanneer we mochten doen wat we wilden vandaag aan

---

5 We verkiezen het woord ‘niet-gelovig’ boven ‘ongelovig’ omdat dit laatste een negatieve connotatie kan hebben.

6 Middelburg 1914 – Auschwitz 1943. Tijdens WO II maakte deze jonge Nederlandse Joodse vrouw een intense persoonlijke ontwikkeling door, waarna ze de keuze maakte om niet onder te duiken maar bijstand te gaan verlenen aan de Joden (ook Sinti en Roma) die in het doorgangskamp Westerbork werden verzameld om verder naar een concentratiekamp te worden gedeporteerd. Zij onderging hetzelfde lot en werd in Auschwitz vermoord. Lees: Ria van den Brandt, *Steeds een ander uitzicht. Een inleiding in het denken en leven van Etty Hillesum*, Heeswijk: abdij van Berne, 2015; Willy Dupont, *Etty Hillesum. De binnenwereld is even reëel als de buitenwereld*, Gent: Carmelitana, 2022; Klaas Smelik, *Op het spoor van Etty Hillesum. Een kennismaking met haar gedachte-wereld*, Zutphen: Walburg Pers, 2023; Patrick Woodhouse, *Etty Hillesum. A life transformed*, London: Bloomsbury, 2009 – Haar geschriften werden laatst gepubliceerd in *Etty Hillesum. Het verzameld werk 1941-1943*, Amsterdam: Balans, 2012, zevende herziene en aangevulde druk, 2021.

den dag. Dit barbarisme van ons moeten wij innerlijk afwijzen, wij mogen die haat niet aankweken in ons, omdat de wereld dan geen stap verder uit de modder komt. (15.03.41)

Het ligt niet aan God⁷, schrijft ze vaak; de mens moet van die haat af, elk van ons.⁸ Etty Hillesum was geen heldin en geen genie, ze heeft geen enkel conflict ontijdend en geen enkel onrecht gekeerd, ze heeft zich niet aangesloten bij het verzet, en ze heeft ook geen alternatieve godsdienst gesticht want ze stond wantrouwig tegenover elk -isme⁹. Maar midden in de Sjoa leefde ze al met het vooruitzicht van *een nieuwe wereld*. Ambitie had ze wel, het moest een 'nieuwe' wereld worden zonder haat, 'beter' was niet genoeg.

Etty Hillesum is maar één voorbeeld, er zijn er vele. Maar vaak hebben we de kans verkeken om uit die voorbeeld-levens het nodige materiaal te putten om onze samenleving *uit de modder* te helpen, ... en er is zoveel materiaal, in zoveel levens. In de vele studies¹⁰ over Etty Hillesum ontdekken deskundigen

---

7 *En God is ons ook geen verantwoording schuldig voor de zinneloosheden, die wijzelf aanrichten, wij zijn verantwoording schuldig.* (29.06.42) – ... *dat het niet aan God ligt, dat het zo is als het nu is, maar aan ons.* (07.07.42)

8 ... *kleine persoonlijke haat, die meestal de gebeurtenissen om ons heen aangrijpt tot voorwendel van kleine persoonlijke gekrenktheden van misschien jaren terug, onverwerkte giftige stoffen, uitgedragen in een wereldgebeuren.* (30.04.42) – Op de vraag 'Wat moeten we doen om te voorkomen dat onze kinderen weer slachtoffers worden?' antwoordde de kamp-overlever Abel Herzberg: 'Dat is het probleem niet. Het probleem is hoe wij kunnen voorkomen dat onze kinderen beulen worden.' (Jan Oegema, *De stille stem. Niet-weten als levenshouding*, Amsterdam: N-Amsterdam, 2011, 58)

9 *Tóch bij mij altijd weer het gevoel, dat er in iedere bewust verdedigde levensschouwing bedrog sluipt. Dat er steeds weer wordt verkracht ten koste van "de waarheid".* (30.11.41) – *In ieder -isme sluipt noodzakelijk een element van bedrog.* (1.12.41)

10 In Middelburg (Nl.) is het Etty Hillesum Onderzoekscentrum gevestigd, de motor van wereldwijd verspreidingswerk en onderzoek. Zie: <https://ehoc.nl/>.

en kenners, psychologen en historici, theologen en filosofen¹¹ altijd iets nieuws. Etty voelt wel eens chaotisch, impulsief en ambivalent aan, en dan is er zeker wat ordening nodig. Maar deze voorhoede van de kennis kijkt zelden achterom, zo lijkt het. Worden hun studies wel omgezet in concreet handelen? Dit werk, het voorwaarts denken en leven, loopt nog niet zo vlot.¹² Het was nochtans Etty's vurigste wens.

Als we haar leven en denken alleen maar proberen te reproduceren en te doorgronden, als we bijvoorbeeld alleen maar over haar God spreken, en alles wat ze met dit woord bedoelde niet *léven*, *dan zal dat te weinig zijn*. Of zoals Ria van den Brandt schreef: 'Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief.'¹³ Dit essay wil zo'n toepassing zijn, en begint alvast met Etty's wonderlijke ontdekking die ze maar 'God' noemde omdat ze even geen beter woord vond.

---

11 Deze wat negatieve uiting is niet objectief, maar komt voort uit de beleving van de modale mens dat de afstand te groot is tussen veel geleerde deskundigen en hun lezers. – Ook Etty zelf sprak niet altijd in positieve zin over de 'filosofie' en afgeleiden. (Klaas Smelik, *Etty Hillesum en de 'Philosophie'*, in *Etty Hillesum en haar zoektocht in oorlogstijd*, Antwerpen: Gompel&Svacina, 2021, 102)

12 In Deventer werkt het Etty Hillesum Centrum wél moedig tegen discriminatie, en voor inclusie. Zie: <https://ettyhillesumcentrum.nl/>.

13 Ria van den Brandt, 'Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief', in *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd*, Oud-Turnhout: Gompel&Svacina, 2018, 67. – Een zeldzame stem uit de filosofenhoek is: 'Filosofische praktijk is ... een pad dat je moet volgen om je manier van zijn en leven in overeenstemming met je gedachten te veranderen.' (Philosophical practice is ... a path to follow in changing your way of being and living in accordance with your thoughts.) in Fulvio Manara, *Philosophy as a way of life in the works of Etty Hillesum*, in *Spirituality in the Writings of Etty Hillesum*, Leiden: Brill, 2010, 398)

Dit essay

In dit essay vertel ik wat Etty Hillesum met haar godsverhaal in een mens zoal kan tweegbrengen, en wat daarin vraagt om verdergezet te worden in onze zo bezwaarde wereld. Vanzelfsprekend is dit essay gekleurd, een interpretatie, een bril, maar zo was dit ook bij Etty, het is een vorm van authenticiteit. Ik wil ingaan op de wens van Etty Hillesum dat haar leven verder ‘geleefd’ zou worden door wie na haar komen;¹⁴ ik vul aan: en niet enkel gelezen, beschreven en onderzocht.

Typisch voor Etty, die nochtans weetgierig, kritisch en intelligent was, is dat ze vaak een beschouwing of overweging afbreekt wanneer die in haar ogen te theoretisch dreigt te worden,¹⁵ terwijl de argeloze lezer op dat ogenblik zin heeft om er juist op door te gaan. Etty had een hekel aan vrijblijvende filosofie.¹⁶ Ik probeer deze werkwijze te volgen, ook omdat we dan gemakkelijker uit onze vastgeroeste denkpatronen geraken. Maar een essay is natuurlijk geen dagboek.

Net zoals de dagboeken van Etty Hillesum een zekere meerduidigheid vertonen, draagt dit essay evenzeer eigen sporen van meerduidigheid. De impact van Etty op de lezers is niet altijd helder en gericht. Gelukkig aanvaardde Etty volop de

---

14 *Ik zou lang willen leven, om het later alles toch nog eens te kunnen uitleggen en als me dat niet vergund is, welnu, ... dan zal een ander het doen en zal een ander mijn leven verder leven, daar waar het mijne is afgebroken.* (03.07.42)

15 *Wanneer die inzichten, die ik me achter m'n bureau, in omgang met de edelste geesten, verover, niet doordringen tot in de kleinste dingen van het dagelijkse leven, ... dan heeft dat “geestelijke leven”, het leven in de geest, of hoe ik het nog eens noemen zal in een verlichter ogenblik, geen betekenis.* (10.06.42)

16 *... de les, die je aan dat ijverige meisje geeft vrijdagavond, is belangrijker dan alle filosofie, die je in het vage bedrijft.* (10.03.41) – Ze citeert haar vader: *een man die enveloppen dichtplakt op een postkantoor is nuttiger dan iemand die filosofie studeert.* (7.08.41) – *Ik praat nog op zo een filosofische boekentoon ... Ik kan maar beter leren te zwijgen voorlopig en te zijn.* (9.07.42)

complexiteit van de werkelijkheid zonder zich erg druk te maken of het één zich wel met het ander laat verenigen.¹⁷ Het is een teken van haar wonderlijke authenticiteit. Daarom erkent ze eerlijk de vele invloeden van mensen en van boeken. En ook een essay is nooit het product van de auteur alleen.¹⁸

Mijn opstel heeft geen strakke structuur, want er was bij de aanvang geen vooropgezet idee of besluit, er waren enkel wat schrijfprikkels, daarna liep het vanzelf van stapsteen naar stapsteen. Er worden dus af en toe dingen verteld die lijken af te wijken. Maar bij Etty is er altijd veel tegelijk en heeft alles met alles te maken. Soms gaan we even terug of maken een zij-sprong, maar iedere keer komen we als vanzelf toch een stapje dichterbij *alles wat van binnen opstijgt*.

Schrijfprikkels

Dit essay is niet vanuit een theoretisch kader en niet voor het eigen gelijk geschreven, maar als een verhaal over de kronkelige groei van een overtuiging tijdens het herhaald lezen van Etty Hillesum. Ik vermijd al te moeilijke termen¹⁹, zodat het essay toegankelijk blijft voor wie vertrouwde woorden verkiest maar daarnaast wel een leesinspanning wil doen.

---

17 Denise de Costa, *Fel oranje en vuurrood*, in *Etty Hillesum in facetten*, Budel: Damon, 2003, 78 e.v.

18 Ook daarom de vele voetnoten. – *Het “alle Menschen werden Brüder”* [heeft] dan pas kans op verwerkelijking, wanneer de auteursrechten afgeschaft zijn. ... en dat het heus niet belangrijk is, dat jij dat bent, mijnheer of juffrouw zo en zo, maar dat je dankbaar bent, dat je onderdak mag verlenen aan een van de gedachten of gevoelens v.d. mensheid. (9.01.42)

19 Als leek vermijd ik het oude mijnenveld tussen de god van de filosofen en de god van de theologen.

Drie concrete en eenvoudige vaststellingen en vragen, en hun onderling verband, hebben me doen schrijven.

- Onze (klein)kinderen hebben veelal geen band meer met enig godsgeloof of een religieuze groep, en ook geen interesse voor een gebedshuis of een religieuze tekst. Ik maak me daarover geen grote zorgen, maar het geeft me toch wat hartzeer. Wie vertrouwd is met religie en God heeft er immers zoveel vreugde, wijsheid, zingeving, diepgang en schoonheid van ontvangen, dat men die graag wil delen en doorgeven aan alle geliefden.

Veel jeugdvrienden en -kennissen zijn overtuigd niet-gelovig of vrijzinnig²⁰ geworden, terwijl ik me gelovig noem. Is dit verschil nog altijd het oude misverstand tussen gelovigen en niet-gelovigen dat een ongemakkelijke afstand schept?²¹

- Hoewel velen blijven zeggen dat het nu veel beter gaat met onze wereld, zien we toch dag na dag tekenen van verwarring, verruwing, extremisme, grootschalig geweld, fanatisme en overmatige fricties. Mensen worden er moedeloos van, zal het ooit nog beter worden? Hoe kan er nog samen geleefd worden met die vele spanningen en conflicten tussen groepen en mensen?

Het verenigingsleven krimpt. Evidente solidariteit lijkt weg te smelten. In de marge van de zelfzorg lijken mensen soms

---

20 In België wordt 'vrijzinnig' vaak, niet echt correct, gelijkgesteld aan ongelovig, humanist, atheïst, vrijdenker. In Nederland past hier beter de term vrijdenker, want vrijzinnig betekent er (kerkelijk) liberaal, progressief. In onze context is niet-gelovig ook goed.

21 F. Dostojevski schreef in *De Idioot*, een boek dat Etty Hillesum gretig las: 'de kern van het religieuze gevoel kun je bij geen redematies, geen enkele atheïstische theorie onderbrengen; het gaat hier om iets totaal anders, altijd over iets anders; wij hebben hier te maken met iets, waar het atheïsme altijd en eeuwig op zal uitglijden en alle atheïsten zullen het eeuwig *over iets anders* blijven hebben.' (F. Dostojevski, *De Idioot*, Amsterdam: van Oorschot, 1960, 274)

gedoemd om enkel nog aandacht te hebben voor hun eigen lot en leven. We komen mekaar bijna niet meer tegen.

- In de dagboeken van Etty Hillesum vinden we veruit de meeste godsvermeldingen (*God, Heer, Gott*) in de periode van 3 juli tot 13 oktober 1942, maar onverwacht merkte ik ook tussen 21 november 1941 en 25 januari 1942 een lichte toename. Ik herinnerde me dat Denise de Costa de geboorte van de God van Etty Hillesum in het kader van haar ontwikkeling plaatst, en meer bepaald ‘op het moment dat ze haar eigen geboorte tot vrouw inleidt, dat ze voor zichzelf kiest.’²² Net in die periode. Is er een verband tussen die beide ‘geboortes’, en welk soort verband dan?

Zou God dan toch niet zó vrij en soeverein staan tegenover zijn schepping? Misschien is hij niet eens transcendent, en zelfs wat minder de Schepper? Misschien kan die vraag de kloof tussen gelovigen en niet-gelovigen verhelleren. Tegenstellingen en vragen houden altijd mogelijkheden tot verbinding in, niet?

De titel

Het werkwoord ‘bestaan’ is niet geldig voor ‘God’. Etty Hillesum had het woord ‘God’ niet eens nodig, zei ze. Elke discussie over het bestaan van God en over godsbewijzen berust op een misverstand.²³ Je kan ook niet voelen hoe hoog de Eiffeltoren is, en de smaak van honing kan je alleen kennen

---

22 Denise de Costa, *Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit*, Amsterdam: Balans, 1996, 281.

23 Een louter intellectuele, terminologische benadering schiet altijd tekort, of, zoals Gerard Reve volgens de overlevering eens antwoordde aan een jonge vraagsteller: ‘Bestaan, bestaan, God heeft dat niet nodig, dat bestaan’. – De uitspraak ‘God bestaat’ is tegelijk zijn ontkenning; door dit te zeggen ken je immers jezelf de macht toe deze bestaans-uitspraak te doen en stel je jezelf boven God, wat een contradictie is.

door hem te proeven. Daarom hanteren we geen definitie van God want hij ‘bestaat’ niet zoals de zee bestaat, of een gedachte, of een boek.

Daartegenover is me bij de lezing van Etty’s dagboeken gebleken dat, wanneer we het over God hebben, de woorden ‘hij is er’ wél geschikt en zinvol zijn. Ze slaan ook een brug tussen de ervaringen van Etty Hillesum en de oude joodse godsnaam *Jahweh* of *jahu*^e, die betekent: hij is er. De naam stamt uit het Hebreeuwse werkwoord *hjh*²⁴, dat de uitdrukking is van het betekenisveld zijn, gebeuren, worden, aanwezig-zijn, zich tonen, werken. De oorspronkelijke Hebreeën riepen het vol verrassing en verwondering uit: ‘hij is er.’²⁵ Het was de weergave van hun ervaring van een buitenmenselijke – en daarom goddelijk genoemde – kracht, aanwezigheid of werking. De bijbelverhalen zijn in hun oorsprong trouwens niet zozeer verhalen over een hoogverheven persoonsvormige God, maar eerder de vertellende doorlichting van de werkelijkheid en het

---

24 De derde persoon mannelijk enkelvoud van het imperfectum, dat in het Hebreeuws zowel de tegenwoordige én de toekomstige tijd uitdrukt.

25 Het werkwoord beschrijft de werkelijkheid van een gebeuren dat in de aardse gang van zaken dóorbreekt, zoals in de vele verhalen van de half-nomadische Hebreeën, telkens ze een nieuw gebied succesvol binnentrekken of een conflict met een buurvolk overleven. Dit ervaren ze als een soort goddelijke redding. Ze verwondert hen iedere keer opnieuw en geeft vertrouwen, en dan juichen ze telkens: ‘hij is er’ (*jahu*^e). Deze uitroep wordt gebruikelijk voor hun ervaringen en finaal wordt hij de godsnaam. (Kees Waaijman, *De betekenis van de naam Jahwe*, Kampen: Kok, 1984, 35-56). – Daarbij mag eraan herinnerd worden dat een naamgeving voor de oude volkeren de verwachting inhield dat de naamgever een zekere invloed, impact of macht kon uitoefenen op het object ervan (M. Reisel, *Observations on ehjeh asjer ehjeh*, Assen: Van Gorcum, 1957, 1-3). Er is dus van oudsher een wisselwerking tussen mens en God. Geen God zonder de mens. Maar dit betekent niet dat de mens God maakt of uitvindt, hij geeft hem hoogstens een naam, en verder gaat iedereen met hem om naar eigen inzicht en voorkeur. Daarom is hij altijd de God ‘van.’ Een God zonder genitief heeft geen zin, zegt D. Bonhoeffer. (o.c., 30)

leven, meer bepaald van de veelvormige wijze waarop daarin bijzondere (o.a. reddende) gebeurtenissen te ervaren en te herkennen waren. Die ervaring ‘hij is er’ werd echter al snel geconceptualiseerd en gepersonaliseerd als de naam voor een soort opperwezen, en bleef dit helaas.²⁶

Dat de eigen ervaringen voor Etty Hillesum haar belangrijkste bron van kennis werden, naast al wat ze had geleerd uit onder-richt, boeken en gesprekken, maakt helder dat de godsnaam voor haar eerder betekende ‘hij is er’ dan ‘hij bestaat’. Al sprak ze wel over en tot God, nooit ofte nimmer had ze de behoefte om die God te conceptualiseren of ermee om te gaan als met een voorstelling of idee, iets om over te denken, te schrijven en te discussiëren. Integendeel heeft ze ‘de beperkingen ervaren van conceptueel begrip, van rationaliteit.’²⁷

Met God omgaan als met een concept of beeld is een belediging én een valstrik. God moet als een werkelijkheid ‘ervaren’ worden om er te zijn. Wanneer we alleen maar iets zeggen over het beeld of concept ‘God’, de godsidee, hebben we nog helemaal niets gezegd.

---

26 Door hem *Jahweh* te noemen, anders dan zijn allereerste benaming *Elohim* (oorspronkelijk ook geen naam, maar de meervoudsvorm ‘goden’), en vooral met zijn latere benamingen zoals de Ene en de Enige, wilden de Joden uitdrukken dat hij machtiger was dan alle andere goden, vooral die van de andere volkeren.

27 ‘... experienced the limitations of conceptual understanding, of rationality.’ in Meins Coetsier, *The Existential Philosophy of Etty Hillesum*, Leiden: Brill, 2014, 475.

Enkele noodzakelijke opmerkingen

- Het lezen van de **voetnoten** wordt sterk aangeraden. Ze horen bij de tekst. Er zijn er veel, waardoor het geen essay meer lijkt te zijn, maar voor een lezer/es is het belangrijkste wel eens te vinden in een of andere voetnoot. Ze zijn zo talrijk ter wille van de nieuwsgierige lezers of om me geen gezegden toe te eigenen die me niet toebehoren. Ook in een persoonlijk getint essay klinkt immers altijd de stem van vele anderen mee.
- Naast vreemde woorden, titels en publicaties, is quasi al wat *cursief* staat enkel van Etty. Haar oorspronkelijke woorden en citaten, en geen andere, worden ook in de lopende tekst *cursief* gezet, en zonder aanhalingstekens, om het vlot lezen te bevorderen en de lezers intussen te laten wennen aan haar taalregister.
- De bedoeling van dit essay is niet om de verduisterde God langs de achterdeur weer binnen te smokkelen, noch om niet-gelovigen met argumenten te overtuigen. Ik heb geen verborgen agenda.
- Na elk citaat volgt de korte datum ervan, zodat men dit in Etty's ontwikkelingsproces kan situeren, want die evolutie is een uiterst belangrijk aspect van haar leven. De datum verwijst naar de schrijfdagen in haar dagboeken en van haar brieven, zoals opgenomen in hun laatste publicatie in *Etty Hillesum. Het verzameld werk 1941-1943*, Amsterdam: Balans, 2012, zevende herziene en aangevulde druk, 2021, 901 blz.
- Af en toe wordt iets gezegd waarmee ik sommige lezers misschien kwets. Ik besef dat de eigen innerlijke overtuiging, waarmee men vaak een trouwe affectieve band heeft, erg gevoelig is. Ik hoop dat de lezers daar ruimhartig overheen kunnen stappen en troost vinden in de woorden van Bonhoeffer:

‘We moeten het riskeren aanvechtbare dingen te zeggen, als daardoor de vitale vragen maar weer aan de orde komen.’²⁸

– Het is een aanrader om de geschriften van Etty Hillesum integraal zelf te lezen. Abel Herzberg, een overlever van het kamp Bergen-Belsen, heeft daar een bijzondere reden voor: Iemand die niet religieus is, leert hieruit wat religiositeit eigenlijk betekent.²⁹

– Wat we met ‘God’ in de oude context bedoelen, noemen we ‘Hij’, maar naarmate we in onze tijd terecht komen en het verhaal van Etty herkennen, gebruiken we meer en meer ‘Zhij’, vrouwelijk/mannelijk en alles ertussen of errond. We kiezen niet voor het schrale ‘Het’, dat misschien juist is maar de context uit het oog verliest, de relatie. Daarnaast gebruiken we ‘zhij’ met kleine letter voor elke mens, om uitdrukkelijk evenwaardig de vrouwelijke mens te bedoelen, en het licht oppositionele ‘hij/zij’ te vermijden, terwijl er nog geen juiste benoeming is die binaire mensen insluit.

– Wie zin heeft in contact of meer, kan mailen naar w.dupont@telenet.be.

---

28 D. Bonhoeffer, *o.c.*, 373.

29 X. *Amor fati*, in J.G. Gaarlandt, ‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn’. *Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum*, Amsterdam: Balans, 1989, 14.